

ДА ПЫТАННЯ АБ БЕЛАРУСКІМ ТЭРМІНАЎТВАРЭННІ: ПРАДУКТЫЎНЫЯ СЛОВАЎТВАРАЛЬНЫЯ ТЫПЫ І СПАСАБЫ

This article deals with a structure of Belarusian morphology of a basic language units (motivated word, word formation rules, derivational pairs, derivational type etc.); productive word formation rules and types are analyzed here. Special attention is paid to the ways of abbreviating («convolution») of term-phrases.

Уводзіны. Сучасная беларуская тэрміналогія характарызуецца значнай разнароднасцю адносна паходжання лексічных і словаўтваральных сродкаў. Гэта тлумачыцца шэрагам фактараў:

1) з аднаго боку, пісьмовыя традыцыі беларускай мовы маюць глыбокія карані; з другога – існавалі значныя перапынкі ў функцыянаванні яе ў пісьмовай форме;

2) лексічная сістэма сучаснай беларускай мовы развіта і патэнцыяльна здольна перадаць усю сістэму навукова-тэхнічных паняццяў на сучасным узроўні развіцця навукі і тэхнікі;

3) разам з тым, ва ўмовах пераважнага выкарыстання рускай мовы ў сферы тэхнічных навук, у ВНУ тэхнічнага профілю, у навуковым друку, у прамысловай вытворчасці функцыянаванні беларускай навукова-тэхнічнай тэрміналогіі доўгі час было і застаецца абмежаваным.

Нягледзячы на разнастайнасць лексічных сродкаў беларускай тэрміналогіі, асноўнай крыніцай моўнага афармлення сучаснай беларускай тэрміналогіі з’яўляецца лексічная і словаўтваральная сістэма беларускай мовы. Практычная работа над слоўнікамі розных галін ведаў паказвае, што аб’ектыўна-моўных перашкод для распрацоўкі беларускай тэрміналогіі не існуе.

Асноўная частка. Словаўтваральная сістэма мовы ўяўляе сабой сукупнасць матываваных слоў, аб’яднаных у словаўтваральныя тыпы. Асноўная адзінка словаўтваральнай сістэмы – матываванае слова. Астатнія адзінкі функцыянуюць або ў складзе матываваных слоў (словаўтваральны сродак, матывуючая аснова), або вызначаюцца праз матываваныя словы (словаўтваральная пара, словаўтваральны тып, словаўтваральны ланцуг, парадыгма). Словаўтваральны тып – схема пабудовы матываваных слоў, якія належаць да адной часціны мовы і характарызуюцца агульнасцю: 1) часціны мовы матывуючага слова; 2) спосаба і сродка словаўтварэння; 3) словаўтваральнага значэння. Напрыклад: *моцнасць, трываласць, гнуткасць* і падобныя назоўнікі належаць да аднаго словаўтваральнага тыпу, бо яны матываваныя адной часцінай мовы – прыметнікам, утвораныя суфіксальным спосабам (**-асць**), суфікс гэты з’яўляецца паказчыкам словаўтваральнага значэння «адцягненая прыкмета». Назоўнікі ж *адлегласць, акружнасць* і інш. належаць да другога словаўтваральнага тыпу, нягледзячы на агуль-

насць суфікса, бо маюць словаўтваральнае значэнне прадмета (з’явы), а не прыкметы, і матываваныя іншымі часцінамі мовы.

Словаўтваральныя тыпы бываюць прадуктыўнымі і непрадуктыўнымі. Прадуктыўны тып у канкрэтны перыяд (канкрэтную эпоху) служыць узорам для стварэння новых слоў; такім чынам, рады слоў, якія адносяцца да прадуктыўнага тыпу, з’яўляюцца адкрытымі.

Спецыфіка словаўтварэння ў структуры мовы вызначаецца словаўтваральным значэннем і сродкам вырашэння гэтага значэння (суфіксам, прэфіксам і інш.).

У залежнасці ад таго, з дапамогай якога словаўтваральнага сродка выражана ў слове яго словаўтваральнае значэнне, спосабы словаўтварэння падзяляюцца на афіксальныя, безафіксальныя і змешаныя.

Да афіксальных спосабаў (словаўтваральнае значэнне матываванага слова выражаецца з дапамогай афікса або некалькіх афіксаў) адносяцца прэфіксальны, суфіксальны, постфіксальны, прэфіксальна-суфіксальны, прэфіксальна-постфіксальны, суфіксальна-постсуфіксальны, прэфіксальна-суфіксальна-постсуфіксальны. Апошнія тры спосабы словаўтварэння выкарыстоўваюцца толькі ў сферы дзеяслова; таму ў нашай працы разглядацца не будуць.

Да безафіксальных спосабаў (словаўтваральнае значэнне матываванага слова выражаецца з дапамогай не афіксаў, а іншых словаўтваральных сродкаў) адносяцца асноваскладанне, абрэвіяцыя, словаскладанне (зрашчэнне), канверсія (пераход слова з адной часціны мовы ў другую).

Да змешаных спосабаў (словаўтваральнае значэнне матываванага слова выражаецца адначасова з дапамогай афіксальных і безафіксальных сродкаў) адносяцца складанасуфіксальны, складанепрэфіксальны, складанепрэфіксальна-суфіксальны. У змешаных спосабах паказчыкам словаўтваральнага значэння матываванага складанага слова адначасова з’яўляецца адзіны націск, замацаваны парадак размяшчэння частак і афікс (суфікс, прэфікс, прэфікс + суфікс адпаведна).

Не ўсе названыя спосабы з’яўляюцца прадуктыўнымі ў сучасным беларускім тэрмінаўтварэнні.

Да найбольш прадуктыўных спосабаў адносяцца: суфіксацыя, прэфіксацыя + суфіксацыя, асноваскладанне, абрэвіяцыя.

Прааналізуем асноўныя спосабы і сродкі беларускага тэрмінаўтварэння. Найбольш шырокай прадуктыўнасцю вызначаецца суфіксальны спосаб.

Пры суфіксацыі паказчыкам словаўтваральнага значэння матываванага слова з'яўляецца суфікс.

Ад асноў незапазычаных дзеясловаў утвараюцца тэрміны з суфіксамі:

– **-нік (-льнік)**: *праваднік, акісляльнік, вымяральнік*; тэрміны маюць значэнне прылад або рэчываў;

– **-к-**: *апрацоўка, наладка, фармоўка*; тэрміны служаць для намінацыі працэсаў;

– **-ні- (-енн-, -анн-, -энн-)**: *выпарэнне, злучэнне, прыстасаванне, акісленне*; тэрміны маюць працэсуальнае значэнне і, радзей, прадметнае (могуць абазначаць рэчыва, вынік дзеяння і інш.).

Ад асноў запазычаных дзеясловаў утвараюцца тэрміны з суфіксамі:

– **-атар- (-ат-, -ант-)**: *аккумулятар, кандэнсат, кансервант*; тэрміны маюць прадметнае значэнне (абазначаюць рэчыва, прыладу, прыстасаванне і інш.);

– **-ацы- (-ізацы-, -яцы-)**: *актывізацыя, ізаляцыя, утылізацыя*; тэрміны маюць значэнне працэсу і выніку дзеяння.

Прэфіксальна-суфіксальны спосаб таксама прадуктыўны ў сучаснай навукова-тэхнічнай тэрміналогіі.

Паказчыкам словаўтваральнага значэння матываванага слова з'яўляюцца прэфікс і суфікс, якія адначасова далучаюцца да асновы матывуючага слова. Прэфіксальна-суфіксальнае ўтварэнне можа характарызавацца матэрыяльна выражаным прэфіксам і нулявым суфіксам.

Ад асноў запазычаных дзеясловаў тэрміны ўтвараюцца пры дапамозе наступных фармантаў:

– прэфіксаў **аб-, ад-, з- (с-), пра-, за-** і інш. і суфікса **-к-**: *абмотка, прамыўка*; тэрміны маюць працэсуальнае і, радзей, прадметнае значэнне;

– прэфіксаў **з-, раз- (рас-), пры-** і інш. і нулявога суфікса: *зрээ, разлік, прывад*.

Пры прэфіксацыі паказчыкам словаўтваральнага значэння матываванага слова выступае прэфікс. Для прэфіксацыі характэрна тое, што прэфікс далучаецца не да асновы слова, а да цэлага слова, не пераводзіць матываванае слова ў іншую часціну мовы, захоўвае ў матываваным слове ўсе марфалагічныя прыкметы матывуючага слова, істотна не змяняе лексічнае значэнне матываванага слова ў параўнанні з матывуючым, а толькі ўдакладняе яго.

Прэфіксальны спосаб менш прадуктыўны ў параўнанні з вышэйназванымі, можна вылучыць толькі ўтварэнне тэрмінаў пры дапамозе іншамойных прэфіксаў **анты-, дэ-, дэз-, рэ-**: *антыцела, дэпарафінізацыя, дэзінтэграцыя, рэкамбінацыя*. Прадуктыўным з'яўляецца і ўтва-

рэнне тэрмінаў з прэфіксам **звыш-**: *звышпрадукцыя*. Тэрміны, утвораныя шляхам прэфіксацыі, маюць працэсуальнае і прадметнае значэнне.

Улічваючы, што адной з прынцыпова важных прыкмет тэрміна з'яўляецца кароткасць, відавочна неабходнасць выяўлення ў тэрміналогіі магчымасцей стварэння аднаслоўных намінацый. На сучасным этапе большую частку тэрмінаў складаюць тэрміны-словазлучэнні, многія з якіх характарызуюцца шматслоўнасцю. Гэта істотны недахоп, які мае аб'ектыўную прычыну – неабходнасць дэталізацыі паняццяў.

Даследчыкі вызначаюць наступныя шляхі скарачэння («згортвання») тэрмінаў-словазлучэнняў:

– сэнсавая кандэнсацыя;

– выкарыстанне складаных слоў;

– выкарыстанне прыставачных і суфіксальных утварэнняў.

У сучаснай беларускай тэрміналогіі шырока выкарыстоўваюцца словазлучэнні з назоўнікамі *механізм, апарат, прыстасаванне* і інш. (*шыфравальны механізм, счывальнае прыстасаванне*), якія могуць паспяхова замяняцца аднаслоўнымі тэрмінамі (*шыфратар, счывальнік*). Разам з тым, гэты прыём можа прывесці да пэўнай страты матываванасці, дакладнасці тэрміна. Таму пры адсутнасці аднаслоўнай намінацыі ў нацыянальнай тэрміналогіі ў апошні час часта замацоўваецца іншамойны тэрмін: *друкавальнае прыстасаванне – прынтар* (варта зазначыць актыўнасць працэсу замацавання англамойных слоў у розных мовах свету). З другога боку, можна прапанаваць незапазычаны аднаслоўны варыянт *друкавальнік*. У рускай мове тэрмін *печатник* у значэнні «друкавальнае прыстасаванне» не замацаваўся, бо слова мае значэнне асобы (напрыклад, *первопечатник*), але ў беларускай мове гэтыя значэнні размежаваны: *друкар* (асоба) і *друкавальнік* (прыстасаванне).

Прадуктыўным спосабам згортвання тэрмінаў-словазлучэнняў з'яўляецца стварэнне складаных слоў. Тэрміны, утвораныя шляхам аснова- і словаскладання, займаюць значнае месца ў тэрмінасістэме сучаснай беларускай мовы.

Прадуктыўныя тэрмінаўтваральныя тыпы:

– аснова назоўніка + злучальны элемент складанага слова + назоўнік (у якасці злучальнага элемента складанага слова выступае інтэрфікс **-а- (-я-)**): *жалезабетон, серавадарод*;

– аснова прыметніка + злучальны кампанент складанага слова + назоўнік: *новаўтварэнне*;

– аснова лічэбніка + злучальны элемент складанага слова + лічэбнік: *двухвокіс*.

У першым з названых тыпаў кампаненты складанага слова злучаны спалучальнай сувязю і суадносяцца са спалучальнымі словазлучэннямі (*жалеза і бетон – жалезабетон*), у другім і трэцім – падпарадкавальнай сувязю і

суднасяцца з падпарадкавальнымі словазлучэннямі з азначальнымі адносінамі паміж кампанентамі (*новае ўтварэнне – новаўтварэнне*). Часта ў якасці першага кампанента выступаюць інтэрнацыянальныя тэрмінаэлементы (*гідра-, тэрма-, электра-, бія-, фота-* і інш.): *тэрмаізаляцыя, біямаса, фотарэактывацыя*.

Многія складаныя тэрміны ўтвараюцца пры дапамозе беларускіх і запазычаных асноў з дабаўленнем суфіксаў: *цеплаабменнік, кроплеаддзяляльнік*.

Важным сродкам у дасягненні кароткасці тэрміна трэба лічыць абрэвіяцыю. Гэты спосаб з'яўляецца даволі простым і эфектыўным і найбольш часта выкарыстоўваецца ў тэхнічнай сферы: *ПК (персанальны камп'ютэр), УФ-промі (ультрафіялетаваыя промі), РНК (рыбануклеінавая кіслата)*.

Абрэвіяцыя ўяўляе сабой складанне частак асноў або частак і поўных асноў. Па значэнні абрэвіятуры эквівалентныя словазлучэнням, шляхам скарачэння якіх яны ўтвораны.

Адрозніваюць наступныя асноўныя тыпы абрэвіятур:

1) літарныя (якія складаюцца з пачатковых літар кожнага слова словазлучэння);

2) гукавыя, або фанетычныя (якія складаюцца з пачатковых гукаў кожнага слова словазлучэння);

3) складовыя (якія складаюцца з пачатковых частак кожнага слова словазлучэння);

4) змешанага тыпу (якія сумяшчаюць элементы папярэдніх тыпаў);

5) абрэвіятуры, якія складаюцца з пачатковай часткі першага слова і цэлага другога слова.

Абрэвіяцыя дзейнічае толькі ў сферы назоўнікаў. Усе тыпы абрэвіятур шырока ўжываюцца ў тэрміналогіі.

Заклучэнне. Такім чынам, з аднаго боку, важнай праблемай сучаснай беларускай тэрміналогіі з'яўляецца неабходнасць скарачэння тэрмінаў-словазлучэнняў. З другога, нельга не прызнаваць тэндэнцыю пашырэння шматслоўных тэрміналагічных намінацый, якая назіраецца ў тэрмінасістэмах усіх моў свету і звязана з развіццём навукі, што прыводзіць да неабходнасці ўдакладніць і канкрэтызаваць паняцце. Аднак свядомая і сістэматызаваная праца ў азначаным напрамку праводзіцца ў многіх краінах і даволі паспяхова.

Літаратура

1. Тэорыя і практыка беларускай тэрміналогіі / Арашонкава Г. У. [і інш.]. – Мінск: Беларуская навука, 1999.

2. Антанюк, Л. А. Беларуская навуковая тэрміналогія / Л. А. Антанюк, Г. У. Арашонкава. – Мінск: Навука і тэхніка, 1987.

3. Антанюк, Л. А. Сучасная беларуская тэрміналогія / Л. А. Антанюк, Г. У. Арашонкава. – Мінск, 1995.

4. Сцяцко, П. Культура мовы / П. Сцяцко. – Мінск: Тэхналогія, 2002.

5. Багдзевіч, А. Словаўтваральная структура аддзяяслоўных тэрмінаадзінак у сучаснай беларускай літаратурнай мове / А. Багдзевіч. – Гродна, 2000.

6. Карпов, А. К. Современный русский язык: Словообразование. Морфология / А. К. Карпов. – М.: Владос, 2002.